

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-31>

ХУДОЖНІЙ НАБУТОК РЕПРЕЗЕНТАНТІВ «ЖИТОМИРСЬКОЇ ПРОЗОВОЇ ШКОЛИ»: ОСОБЛИВОСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТАНАТОЛОГІЇ

ARTISTIC PRODUCTION OF THE REPRESENTATIVES OF THE ZHYTOMYR PROSE SCHOOL: FEATURES OF LITERARY THANATOLOGY

Погребенник В.Ф.,

orcid.org/0000-0002-9259-7953

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри української літератури

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

У статті охарактеризовано особливості літературної танатології у творчості письменників – представників «Житомирської прозової школи» – Валерія Шевчука, Володимира Даниленка, Геннадія Шкляра. Зазначено, що мистецької виразності ці мотиви набувають у сучасній українській літературі в контексті функціонування необарокових тенденцій у процесі переосмислення і творчого потрактування барокових сюжетів і образів. Танатологічні мотиви у творчості представників «Житомирської прозової школи» пов'язані із орієнтацією на українську літературну класику. Автори демонструють власний підхід до репрезентації танатологічних мотивів: у В. Шевчука вони виконують сюжетогенеруючу й ідейно-естетичну функції, він характеризує смерть в метафізичному значенні, пов'язуючи її з духовними шуканнями людини, усвідомленням сенсу свого існування. У прозі В. Даниленка танатологічні мотиви функціонують у взаємозв'язку з образом жінки-смерті, частково пов'язані з культурологічним контекстом, з особистою драмою героя, його духовними пошуками. В оповіданнях Г. Шкляра танатологічні мотиви виконують сюжетозавершальну функцію, смерть героя має соціальний характер і пов'язується із суспільними катаклізмами, вписується в причинно-наслідкові зв'язки. Зроблено висновок, що художня танатологія у творах цих митців є самобутнім феноменом та літературним експериментом щодо осмислення й осягнення явища відходу людини у засвіти. Індивідуальні історії вмирання, існування у потойбіччі мають у згаданих письменників філософське і релігійне підґрунтя. Вони пов'язані із орієнтацією на національну класику, оновленням необарокових, неокласицистичних, неонатуралістичних традицій мистецтва слова. Представники житомирської прозової школи виявили творчу оригінальність – літературну, філософську, психологічну, характерокреаційну – у художній асиміляції та «олітературненні» танатологічних мотивів і конструктів.

Ключові слова: проза, образотворення, танатологія, постмодернізм, Володимир Даниленко, Валерій Шевчук, Геннадій Шкляр.

The article characterizes a special literary thanatology in the work of writers, representatives of the Zhytomyr Prose School, Valery Shevchuk, Volodymyr Danylenko, and Hennady Shklyar. It is noted that these motifs acquire artistic expressiveness in modern Ukrainian literature in the context of the functioning of neo-baroque trends, in the process of rethinking and creative interpretation of baroque plots and images. Thanatological motifs in the work of representatives of the Zhytomyr Prose School are connected with the focus on Ukrainian literary classics. The authors demonstrate their own approach to the representation of thanatological motifs: in V. Shevchuk, they perform a plot-generating and ideological-aesthetic function, he characterizes death in a metaphysical sense, connecting it with the spiritual search of man, to realize the meaning of his existence. In the prose of V. Danylenko, thanatological motifs function in a relationship with the image of a woman-death, partly connected with the cultural context, with the personal drama of the hero, his spiritual quest. In the stories of H. Shklyar, thanatological motifs perform a plot-ending function, the hero's death has a social character, is connected with social cataclysms, and is inscribed in cause-and-effect relationships. It was concluded that the artistic thanatology in the works of these artists is a unique phenomenon and a literary experiment in understanding and understanding the phenomenon of the departure of a person into the world. Individual stories of dying, existence in the afterlife have a philosophical and religious basis for the mentioned writers. They are connected with orientation towards national classics, renewal of neo-baroque,

neo-classical, neo-naturalistic traditions of the art of speech. Representatives of the Zhytomyr Prose School revealed creative originality – literary, philosophical, psychological, character creation – in the artistic assimilation and «literature» of thanatological motifs and structures.

Key words: prose, imagery, thanatology, postmodernism, Volodymyr Danylenko, Valery Shevchuk, Hennadiy Shklyar.

Постановка проблеми. З-поміж усіх сюжетотвірних чинників у літературному творі особливої актуальності упродовж століть не втрачають танатологічні мотиви й образи, що репрезентують смерть у різних її сенсах та іпостасях. До наукового обігу поняття «танатос» увів З. Фрейд, який тлумачив його як «персоніфіковане позначення однієї з фундаментальних засад людської психіки; несвідомий потяг людини до смерті, інстинкт смерті, неконтрольоване розумом ірраціональне начало, прагнення до деструктивної діяльності, спрямоване на руйнування як навколишнього світу, так і самого себе» [9]. Він наголошував, що танатос – це узагальнений символ смерті в міфології та мистецтві, який набуває філософської й естетичної специфіки, функціонуючи в різні мистецькі епохи в різних культурах. Дослідниця танатологічних мотивів у літературних творах Л. Гармаш зазначає, що «смерть варто тлумачити як символічний код певної культурно-історичної доби, який виявляє свої глибинні сутнісні властивості в художньому творі, де він виступає одночасно і шифром, і ключем до розуміння базових елементів картини світу» [1, с. 3].

Дослідниця літературної танатології А. Яремчук слушно стверджує: «Образи й мотиви смерті репрезентовані зазвичай представниками всіх епох, більшою чи меншою мірою вони характерні для кожного митця художнього слова. Водночас деякі епохи особливо полюбляли смерть і її віддзеркалення в мистецтві слова. Так, мотиви смерті були поширені в добу бароко» [14]. Відповідно особливої семантичної вагомості та мистецької виразності ці мотиви набувають у сучасній українській літературі в контексті функціонування необарокових тенденцій, що проявляються в переосмисленні і творчому потрактуванні барокових сюжетів і образів, а також у творенні нових сенсів, що сприяють розширенню їхніх естетичних та виражальних можливостей. У цьому руслі особливе значення має творчість представників «Житомирської прозової школи», які позиціонують себе як продовжувачів національної культурної традиції.

Аналіз останніх публікацій. У процесі наукового пошуку ми спираємося на праці науковців, які досліджували особливості функціонування танатологічних мотивів у різних галузях матеріальної й духовної культури (Л. Гармаш, А. Яремчук). Окрім того, концептуально цінними є дослідження, пов'язані із визначенням програмових засад творчості письменників «Житомирської прозової школи» в цілому (П. Білоус, В. Даниленко, О. Юрчук). При розкритті особливостей літературної танатології у творчості Валерія Шевчука орієнтуємося на ідеї, сформульовані в працях А. Маєвського, У. Чіпак, О. Юрчук, а під час дослідження особливостей функціонування образу смерті у прозі В. Даниленка звертаємося до публікацій Т. Бикової, О. Вещикової, Н. Осьмак, Н. Яблонської. Творчість Геннадія Шкляра ще не стала предметом системного літературознавчого аналізу, окремі її аспекти розглядалися в контексті характеристики творчості «Житомирської прозової школи». Загалом сьогодні у вітчизняному літературознавстві бракує порівняльно-зіставних досліджень, присвячених різним аспектам творчості митців досліджуваної літературної школи.

Метою статті є з'ясування особливостей функціонування танатологічних мотивів у творчості митців та специфіки літературної танатології репрезентантів «Житомирської прозової школи» Валерія Шевчука, Володимира Даниленка, Геннадія Шкляра.

Виклад основного матеріалу. У контексті аналізу танатологічних мотивів у прозових творах Л. Гармаш стверджує, що вони є однією з головних категорій, що слугує для визначення та породження змісту художнього твору. Зокрема, вони детермінують параметри вибору та організації сюжетних колізій, встановлюють ціннісні орієнтири, стають мірилом вчинків героїв,

точкою відліку їхніх дій [1]. Взявши за основу праці зарубіжних науковців, дослідниця класифікувала танатологічні мотиви, виділивши таких чотири різновиди: смерть ненасильницька – від старості чи хвороби; насильницька – від убивства чи самоубивства; смерть тимчасова з наступним воскресінням; смерть метафізична – від душевної втоми чи занепаду, хаосу, котрі спостерігаються в усьому – портретах, вчинках, ситуаціях, побуті, настроях, загальній атмосфері [1, с. 13]. Вона наголошує також, що танатологічні мотиви мають архетипну основу, різну модальність, можуть бути внутрішньотекстовими та інтертекстуальними, а в прозовому творі вони виконують дві основні функції – сюжетогенерувальну й сюжетозавершальну.

Однак такий підхід до визначення функцій танатологічних мотивів у літературному творі є недостатньо вичерпним, адже функції не обмежуються розвитком сюжету, а пов'язані також із олітературенням ідейного змісту. Доцільно виокремити ідейно-естетичну (сприяє оприявленню світоглядної й мистецької концепції автора, є каталізатором утілення та розкриття його творчого задуму у творі), культурологічну (смерть постає знаком зображуваної епохи чи соціокультурного середовища), характерологічну (танатологічні атрибути уособлюють внутрішній світ, риси характеру, звички та емоційний стан героїв), асоціативну (породжують і розвивають додаткові образні ряди, збагачують художній сенс, сприяють створенню алюзійних перегуків) функції.

Проаналізуємо особливості функціонування танатологічних мотивів у творчості представників «Житомирської прозової школи». Одним із основних представників цього мистецького феномену є Валерій Шевчук. Особливості індивідуальної літературної танатології письменника значною мірою детерміновані його тяглим дослідницьким інтересом до мистецького періодостилу бароко. О. Юрчук пояснює це функціонуванням небарокових тенденцій у творчості митця, акцентуючи на таких рисах, як потяг до ірраціонального, містичного, трагізм світобачення, психологізм, емблематичність, динамізм, ускладненість тощо [14].

У цьому контексті варто згадати його роман «Око прірви»: герої твору потрапляють на острів до секти симеонідів, де відбувається низка загадкових смертей, зокрема гине їхній попутник Кузьма, згодом – карлик Мусій. Під впливом подій Михайло Василевич – творець Пересопницького Євангелія, його друзі Павло та Созонт прагнуть проникнути в таємниці, проте не шляхом традиційного розслідування, а через перевірку істинності життя Микити Стівника та через залучені паралелі з агіографічною літературою. Цей шлях розслідування набув формату гри життя і смерті. Смерть у творі є тим чинником, що підштовхує героїв до духовних та інтелектуальних пошуків, вона є фактично рушійною силою сюжету, подібно до роману У. Еко «Ім'я троянди». Це дає підстави для висновку про те, що літературна танатологія працює у романі на генерування сюжету. Його компоненти – мікросюжети, мотиви тощо «натякають» на сюжетний розвиток твору, сприяють розкриттю сюжету або, навпаки, виконують роль «обманної» підказки, постаючи елементом авторської гри з читачем [2].

Аналізуючи танатологічні мотиви у творах Валерія Шевчука, А. Маєвський зазначає, що «в художньому світі письменника смерть – радше не явище, а смислова категорія, яка в кожному окремо взятому творі має свою семантику, образність, емоційне та естетичне навантаження» [7]. Підтримуючи думку дослідника, наголосимо, що подекуди танатологічні мотиви у творчості митця функціонують у контексті спроб самодослідження головного героя твору – мисленнєвих асоціацій, зіставлень, фіксацій власних емоційних і психічних станів, їхніх змін під впливом зовнішніх обставин і своїх рефлексій. Усе це винахідливо екстраполюється у сюжет повісті Валерія Шевчука «Біс плоті», головним героєм якої є чернець і письменник Климентій Зіновієв, що перебуває в системі дворівневого буття – життєво-конкретного й філософсько-символічного. Оця роздвоєність є композиційною домінантою дії у творі, ідейно-естетичною і структурно-смисловою віссю, навколо якої вибудовується весь сюжет твору. Герой розкривається в пошуках золотої середини, осмислюючи бінарні опозиції «добро – зло», «людина – Бог», «духовне – тілесне», «раціональне – ірраціональне». Смерть функціонує в метафізичному

значенні: Климентій Зіновієв усвідомлює своє природне призначення через самопізнання та через аналіз минулого, адже його втеча від себе і свого щастя з Пелагією призвела до того, що «він і мандрованцем став, і від світу відрікся, і від природного права та функції продовжити свій рід, адже природне <...> це і є Боже, а неприродне – сатанинське» [10].

Аналізуючи танатологічні мотиви в повісті «Біс плоті», У. Чіпак зазначає, що «категорії Еросу і Танатосу – не просто феномени людського життя, а явища, завдяки яким людина пізнає себе, свою сутність і природне призначення – продовжити рід, адже, руйнуючи цей ланцюг і не даючи йому продовження, ми позбавляємо себе і свій рід можливості спізнати безсмертя» [11]. У повісті смерть функціонує в метафізичному значенні. Її функція є ідейно-естетичною, адже вона, безпосередньо не впливаючи на розвиток сюжету, забезпечує реалізацію авторського художньо-ідейного задуму.

Ще один представник «Житомирської прозової школи», її ідеолог Володимир Даниленко неодноразово визнавав, що він прагне продовжувати традиції творчості Валерія Шевчука. Отже, не випадково у творах молодшого «житомирця» простежуємо помітну зацікавленість танатологічною тематикою. У романістиці митця є наскрізний образ жінки-смерті, яка наприкінці твору забирає із собою жертву – талановитого чоловіка. До таких образів належать Юлія Маринчук з роману «Кохання в стилі бароко», що уособлює жінку-смерть у її чистому вигляді; Кароліна Гулій з роману «Капелюх Сікорського», яка між романтичним коханням і забезпеченим життям обирає життя в розкоші; Тая-киз із роману «Газелі бідного Ремзі», яка робить кар'єру від повії з Великої Окружної дороги до працівниці пресслужби Верховної Ради; танцівниця Ольга Фафлей з повісті «Тіні в маєтку Тарновських», яка шукає в чоловіках гроші та гострий секс; Ганна Жебрій із роману «Клуб «Старий Пегас»», яка прагне легкого безтурботного життя за рахунок заможного чоловіка; Діана Стогодюк із роману «Маски Діани Стогодюк», яка постійно перебуває в пошуках успішного чоловіка, адже живиться його «вітальною енергією» (термін А. Бергсона) й задовольняє за його рахунок свої матеріальні й моральні потреби. У цих творах смерть виконує переважно сюжетогенерувальну функцію.

Зіставні образи жінки-смерті присутні в оригінальній малій прозі Володимира Даниленка, зокрема в оповіданні «Далекий голос саксофона» відслідковуємо: «<...> І тоді з'являється висока тридцятилітня жінка, яка зваблює чоловіків, і кожен, хто з нею переспить, до ранку не доживає, бо зраджена чи недолюблена жінка несе в собі не хмільне вино, а смерть, і отрує всіх навколо себе» [4]. Цією фатальною жінкою, що несе смерть, стала Вероніка Чекалюк, яка, не переживши зради коханого музиканта-саксофоніста Дениса Голосія, вчинила самогубство й почала мститися іншим зрадливим чоловікам уже після своєї смерті. Особливого значення набуває в містичному оповіданні мелодія саксофона, що супроводжує появу жінки-смерті. Культурологічний контекст присутній і в деяких інших творах митця, наприклад, у новелі «Дегустація в будинку з химерами», де персонажі помирають один за одним, узявши участь у театралізованій дегустації, дійство якої «складалося зі смерті Гоголя, потривоження його праху і дегустації вин» [5, с. 359].

Самобутність літературної танатології Володимира Даниленка виявляється, зокрема, у тому, що вона пов'язана з художньою онейрикою митця. Часто герої уві сні отримують певне передбачення своєї смерті. Характеризуючи такі типи снів, дослідниці Н. Осьмак та Т. Бикова називають їх снами-передчуттями: «Під час сну людина вже попереджена про майбутню загибель, тобто маємо класичний зразок фаталізму ситуації, коли персонаж знає про смерть, але не може її відвернути. <...> За допомогою певної символіки, образів-деталей «простежується» у кожному сні семіотика смерті» [8, с. 139]. В оповіданні «Черемхова віхола» (Володимир Даниленко написав його під впливом однойменної пісні у виконанні Ірини Шинкарук) хвора дівчина Юлія уві сні гуляє схилами яру біля лікарні. Серед кущів черемхи вона зустрічає молодого хлопця в білому – нареченого черемхової віхоли. Юлія, прокинувшись, думає, що то до неї приходила смерть. Вона розповідає свій сон лікареві, і батько дівчини наймає актора, щоб

утілити сон у життя. Героїня зустрічається з нареченим черемхової віхоли в реальності, вірить в одужання, відчувається краще, проте, дізнавшись, що ця зустріч зовсім не містична, а спланована батьком, втрачає сенс життя і згорає за десять днів: «–Тату, тату, – сумно подивилася, як лютує за вікном завірюха, – ти можеш купувати дорогі автомобілі і найняти актора Сашу, але навіть ти не зможеш відкупити мене від смерті» [6, с. 40]. Смерть героїні стає не так фіналом її життя, як розв'язкою внутрішньої драми, а також набуває метафоричності, адже на перший план виходить внутрішній світ героїні, її душевна драма, осмислення прожитого.

Танатологічний сегмент прози Володимира Даниленка значний, що пов'язуємо з активністю необарокових і постнеокласицистичних тенденцій, традиціями прозописьма «Житомирської школи», насамперед Валерія Шевчука. Танатологічні мотиви характерні і для оповідань Геннадія Шкляра. Так, у творі «Екіпаж» [12] наратор розкриває тему трагічного повоєнного дитинства. У «післяслові» (постпозиції) він наголошує, що з усіх його друзів залишився живим лише він, тобто Папа, Шолом Обрізанчик та Іван Карасик померли. Розповідач акцентує на подробицях смерті кожного: «Першим пішов Володька Воша. На криваве шмаття рознесло його на шанцях, коли він чаклував над протипіхотною міною» [12, с. 309]. Потім помер Чіта, про смерть якого вже було згадано в оповіданні «Фосфорична Мері»: хлопчика побив шофер вантажівки, з якої підлітки крали буряки, щоб продати їх самогонниці і на виручені гроші сходити до кінотеатру на американський фільм [13]. Після цього загинув Гаврош, який поїхав на Донбас за комсомольською путівкою і загинув у бандитській сутичці, а Пупчик помер від цирозу печінки, адже змалечку призивчався до оковитої: «Життя вилилося в Пердики через пробоїну у дванадцятипалій кишці» [12, с. 309]. Єдина дівчина в компанії Люська померла від кровотечі після підпільного аборту, адже вона завагітніла від емгебіста, що був другом її батька. Ці індивідуальні трагедії без жодних літературних прикрас та за співдії неореалістичних і неонатуралістичних стильових засобів художнього моделювання дійсності відтворюють мартиролог молодого покоління.

В оповіданнях Геннадія Шкляра «Фосфорична Мері» та «Екіпаж» танатологічні мотиви виконують сюжетозавершувальну функцію, а смерть героїв пов'язана з соціальними причинами, вона вписана в причинно-наслідкові зв'язки, відображає особливості реалії дійсності повоєнного СРСР 1940–1950-х рр.

Висновки. Художня танатологія репрезентантів «Житомирської прозової школи» є самобутнім феноменом українського новітнього письменства, свого роду літературним експериментом щодо осмислення й осягнення незбагненого явища відходу людини у засвіти. Індивідуальні окремішні історії вмирання, полишення цього світу у смерті й існування у потойбіччі мають у згаданих письменників філософське та релігійне підґрунтя. Вони також пов'язані у «житомирян» із орієнтацією на національну класику (Т. Шевченко, А. Тесленко, О. Козловський, В. Стефанік, В. Винниченко, О. Довженко й ін.), оновленням необарокових, неокласицистичних, неонатуралістичних тощо традицій мистецтва слова. Водночас представники житомирської прозової школи виявили творчу оригінальність – літературну, філософську, психологічну, характерокреаційну – у художній асиміляції та «олітературненні» танатологічних первнів і конструктів.

Перспективи подальших досліджень полягають у розширенні джерельної бази, тобто у комплексному і системному дослідженні ідейно-художніх особливостей літературної танатології і вивченні особливостей функціонування танатологічних мотивів у творчості інших представників «Житомирської прозової школи».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гармаш Л. Танатологічні мотиви в романах російських символістів: Ф. Сологуб, В.Я. Брюсов, А. Белый : автореф. дис. ... докт. філол. наук ; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Харків, 2015. 21 с.

2. Городнюк Н. Функції речі у модерністському романі. Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. 2016. Вип. 2 (84). С. 12–21.
3. Даниленко В. Кохання в стилі бароко. Львів : ЛА «Піраміда», 2009. 300 с.
4. Даниленко В. Далекий голос саксофона. Кур'єр Кривбасу. 2004. Ч. 174. С. 37–44.
5. Даниленко В. Дегустація в домі з химерами. Сон із дзьоба стрижа. Львів : Піраміда, 2006. С. 358–364.
6. Даниленко В. Черемхова віхола. Сон із дзьоба стрижа. Львів : Піраміда, 2006. С. 28–41.
7. Маєвський А. Мотив смерті як атрибутів детективного жанру (на прикладі творів Валерія Шевчука). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/31864/16-Maevsky.pdf?sequence=1>. (дата звернення: 12.08.2022).
8. Осьмак Н., Бикова Т. Онейричний простір художньої прози Володимира Даниленка: сні і сновидіння як культурний текст. Challenges and achievements of European countries in the area of philological researches : collective monograph. Vol. 2. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2020. 296 p. (с. 132–150).
9. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Харків : КСД, 2015. 480 с.
10. Шевчук В. Біс плоті : повість. Київ, 1999. 357 с.
11. Чіпак У. Еротично-танатологічний концепт у повісті Валерія Шевчука «Біс плоті». Слово і час. 2012. № 4. С. 91–94.
12. Шкляр Г. Екіпаж. Цимбалюк Г. Житомирський феномен. Житомир, 2007. С. 303–309.
13. Шкляр Г. Фосфорична Мері. Вечера на дванадцять персон: Житомирська прозова школа. Київ, 1997. С. 342–350.
14. Юрчук О. Небарокові тенденції в українській літературі ХХ століття : автореф. ... дис. канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2007. 20 с.